

1558–1570 METŲ LIVONIJOS KARAS IR LDK VISUOTINIŲ SEIMŲ VEIKLA

Andrej Januškevič

Baltarusijos teisės mokslų institutas

Belarus Law Institute

Korolia g. 3, 220004 Minskas, Baltarusija

El. paštas: januskevic@telegraf.by

Santrauka

Esminiai žodžiai

Išvados

Santrauka

Straipsnyje analizuojamas 1558–1570 metais vykusio Livonijos karo poveikis įvairioms LDK atstovaujamosios valdžios struktūroms. XVI amžiaus septintajame dešimtmetyje atstovaujantieji susirinkimai dažnai šaukiami iš esmės dėl būtinybės ieškoti išteklių, kurių reikėjo LDK dalyvaujant Livonijos kare. Karo klausimai visuotinių Seimų darbotvarkėje užimdavo svarbiausią vietą. Jų aktyvus aptarimas atstovaujamosiose forumuose padėjo parengti suderintą politiką gynybos organizavimo ir išteklių telkimo srityje.

Krizinės karo padėties sąlygomis valstybė buvo suinteresuota konsoliduoti šlėktų luomą. Šiuo tikslu LDK buvo atliktos reformos, skirtos sukurti šlėktų demokratinę valstybės santvarkos modelį. Autorius laikosi nuomonės, kad Livonijos karas buvo ne tik XVI amžiaus septintojo dešimtmečio vidurio valstybės kaitos procesų katalizatorius, bet ir būtinoji jų prielaida.

Siekdamas šlėktų paramos, Didysis Kunigaikštis Žygimantas Augustas sutiko tenkinti pagrindinius jų interesus, suteikdamas įvairių lengvatų prekybos ir ekonomikos srityje bei daugiau teisių ir laisvių. Šlėktos gana greitai suvokė savo sustiprėjusį vaidmenį politinėje arenoje, ir tai parodė 1568 metų Horodlės Seimo įvykiai. Šis Seimas atskleidė pasikeitusį jėgų pasiskirstymą politinėje arenoje.

Esminiai žodžiai: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė; Livonijos karas; visuotinis Seimas, atstovaujamosios valdžios institucijos; valdovas; Ponų taryba; šlėktos; šauktinių kariuomenė; sidabrinė*; karo sueigos; privilegija.

XVI a. vidurys Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei buvo radikalių pokyčių įvairiose valstybės ir visuomenės gyvenimo srityse metas. LDK išgyveno sudėtingos ir prieštaringos kaitos laikotarpį, kai, paveikus naujoms išorės tendencijoms ir vidaus evoliucijos procesams, iš esmės keitėsi įprastinė valstybės ir visuomenės gyvenimo santvarka. Ekonominių santykių srityje panašioms pokyčiams įtakos turėjo agrarinė reforma („valakų reforma“) ir išėjimas į didžiulę Vakarų Europos rinką. Bažnyčios ir cerkvės pamatai, paveikti aktyvaus reformacinio judėjimo, susvyravo. Vidaus politinėje arenoje didesnis vaidmuo tenka luomų atstovų struktūroms, o jose vis labiau girdimas šlėktų balsas.

Išimtis nebuvo ir LDK užsienio politikos sritis. XVI amžiaus šeštajame dešimtmetyje Žygimantas Augustas kartu su prūsų kunigaikščiu Albrechtu ėmėsi priemonių, siekdamį pavergti kaimyninę Livonijos valstybę. Lietuvos siekiamis susidūrus su Maskvos Kunigaikštystės, Danijos ir Švedijos interesais, galų gale įsiliepsnojo plataus masto Livonijos karas. Siekis užimti Livoniją LDK tapo naujuoju užsienio politikos veiklos etapu. Pirmą kartą per ilgus dešimtmečius valstybė pamėgino išplėsti savo įtaką ir taip įtvirtinti pozicijas tarptautinėje arenoje.

Istoriografijoje XVI amžiaus septintojo dešimtmečio LDK vidaus politikos procesų ryšys su Livonijos karo įvykiais aptariamas įvairiais aspektais, tačiau, deja, paprastai apsiribojama tik konstatavimu apie sunkios karo padėties poveikį vidaus politikai. Pirmiausia šią aplinkybę lėmė tai, jog istorikų tyrimų objektas buvo vidaus istorijos įvykiai ir procesai (socialiniai, politiniai, teisiniai, ekonominiai santykiai), o, antra, užsienio politikos veiksniai buvo pateikiami kaip antraeiliai. Atsižvelgiant į tai, kad Livonijos karas (suformuluokime tiksliau – karo veiksmai tarp LDK ir Maskvos valstybės) taip ir netapo nuodugnaus istoriografijos tyrimo objektu, jam buvo suteikiama šalutinė reikšmė ir jis tebuvo tapatinamas su įvykiu, vykusiu kažkur toli už tiesioginio poveikio vidaus politikos procesams ribų.

Vertėtų taip pat pastebėti, kad istoriografijoje pirmiausia būdavo akcentuojamas tikrai svarbus teiginys, kad karas turėjo itin didelę reikšmę LDK sudarant uniją su Lenkija. Tačiau dėmesio tam, kaip šis veiksnys paveikė vidaus kaitos procesus, ypač daug nebuvo skiriama.

Pailiustruokime šiuos teiginius. M. Liubavskis savo fundamentaliajame veikale „Lietuvių ir rusų Seimas“, kuris iki mūsų dienų tebėra conceptualus pagrindas daugeliui darbų apie XVI amžiaus LDK parlamentarizmą, pabrėždavo Livonijos karo sąlygomis sustiprėjusį šlėktų vaidmenį. Jie reikalavo didesnių teisių ir laisvių bei palaikė „seiminės unijos“ su Lenkija idėją^[1]. Karo padėtis, geriausiu atveju, buvo kaitos procesų katalizatorius, tačiau tiesioginio poveikio keičiantis atstovaujamosios valdžios institucijų vietai valstybės valdymo sistemoje ir jų veiklos turiniui neturėjo^[2]. Panašios pozicijos laikosi tiek ikirevoliucinės Rusijos istorikai, kurie labai intensyviai studijavo LDK valstybės valdymo institucijas ir valdžios sistemą

(I. Malinovskis^[3], M. Dovnar-Zapolskis^[4], F. Leontovič^[5]), tiek ir Lenkijos mokslininkai. Pavyzdžiui, O. Chalecki manė, kad Livonijos karas tik pastūmėjo šlėktas link unijos, kuriai įgyvendinti buvo reikalingos reformos, LDK politinę struktūrą siekiant unifikuoti Lenkijos pavyzdžiu^[6]. Panašių pozicijų laikosi didžioji lenkų istorikų dauguma.

Tarp tyrėjų, nagrinėjusių LDK atstovaujamasias valdžios institucijas, nuošalyje yra Nikolajaus Maksimeiko vardas. Skirtingai nuo kitų, istorikas teigia, kad LDK genezei ir visuotinio Seimo raidai didžiausios reikšmės turėjo pavojaus iš Maskvos, kuris tapo ypač aktualus nuo XV amžiaus pabaigos, veiksnys. Charkovo mokslininko manymu, „Seimai būdavo šaukiami esant būtinybei parengti valstybės gynimo nuo išorės priešų planą“^[7]. Su karo pavojumi jis tiesiogiai siejo ne tik visuotinio Seimo veiklą, bet ir tokius reiškinius kaip administracinės teritorinės reformos vykdymą, seimelių steigimą. LDK visuotinio Seimo įgaliojimus ir sudėtį jis taip pat siejo su būtinybe spręsti gynybos organizavimo klausimus. Trumpiau tariant, išorinius veiksmus N. Maksimeiko vertino kaip tikrąjį Seimų veiklos šaltinį^[8].

Prisipažinsime, kad N. Maksimeiko pozicija, kurios esmė – akcentuoti karinių veiksmų poveikį vidaus politikos procesų raidai, pavyzdžiui, LDK visuotinio Seimo veiklai, mums imponuoja. Bet autorius, išsakydamas savo hipotetinius teiginius ir darydamas išvadas, deja, žengė per toli, nes kita medalio pusė – LDK dalyvavimas karuose prieš Maskvos valstybę ir Livonijos kare – liko už jo tyrimų ribų. Tai neleido jam atskleisti realios problemų, susijusių su gynybos organizavimu, reikšmės, jų poveikio valstybės valdymo sistemos kaitos procesams, taip pat ir LDK atstovaujamoji valdžios institucijų pertvarka.

Mes esame giliai įsitikinę, jog karo padėtis yra išskirtinė situacija valstybei ir visuomenei, su visomis iš jos kylančiomis pasekmėmis. Ji priverčia maksimaliai sukcentruoti jėgas, imtis plataus masto priemonių telkiant išteklius, ieškoti būdų karo pažeistam pastovumui atkurti. Karas – tai visuomet iššūkis, patikrinimas, ar situacija atitinka laiko dvasią ir ar yra jėgų kovoti už būvį. Todėl socialinių, ekonominių ir politinių santykių raida šalies viduje karo meto sąlygomis negali vykti neveikiant išorės veiksniams. O Karas yra galingiausias veiksnys. Todėl istorikas, norėdamas suvokti vykstančių veiksmų ir reiškinių esmę, privalo nuolat atsižvelgti į jų tarpusavio ryšį.

Pagrindinis šio tyrimo tikslas – parodyti karo veiksmų ir karo padėties poveikį LDK atstovaujamoji valdžios struktūrų (konkrečiau – visuotinio Seimo) raidai 1558–1570 metais vykusio Livonijos karo laikotarpiu. Straipsnyje siekiama atsakyti į tris pagrindinius klausimus:

- kokią vietą užėmė ir kokios reikšmės turėjo klausimai, susiję su Livonijos karu, visuotinių Seimų posėdžiuose?
- kaip karas paveikė reformų, dėl kurių iš esmės pakito atstovaujamoji valdžios institucijų struktūra ir veikla, įgyvendinimą? Čia negalima neįvertinti karo padėties poveikio vykstant pokyčiams „šlėktų demokratijos“ link ir, žinoma, problemos, kilusios sudarant 1569 m. Liublino uniją su Lenkijos Karalyste;
- kaip pakito šlėktų vaidmuo vienu metu kariaujant ir reformuojant atstovaujamasias valdžios institucijas? Kokie šiomis aplinkybėmis buvo jų santykiai su Didžiuoju Kunigaikščiu ir Ponų taryba – pagrindiniais žaidėjais politinėje arenoje?

Pirmasis visuotinis Seimas Livonijos karo laikotarpiu buvo surengtas 1559 metų liepos–rugpjūčio mėn. spręsti klausimams, kilusiems LDK įsivėlus į Livonijos konfliktą. Toks žingsnis galėjo lemti karo su Maskovija pradžią, o juk šito taip stengėsi išvengti politinis šalies elitas. I. Malinovskis išreiškė nuomonę, kad galbūt klausimas apie įsivėlimą į Livonijos konfliktą Seime buvo iškeltas Ponų tarybos iniciatyva^[9]. Visiškai įmanoma, kad pagal šalies vadovybės planus Seimo luomai turėjo patvirtinti LDK dalyvavimą kovoje už Livoniją ir taip prisiimti dalį atsakomybės už sprendimo įgyvendinimą. Šiaip ar taip, būtent šis nelengvas užsienio politikos uždavinys pareikalavo sušaukti atstovaujamoji pasitarimą. Reikėtų taip pat pastebėti, kad visuotinis Seimas sušauktas Livonijos ordino magistro G. Ketlerio vizito, kuriam pasibaigus buvo sudarytas 1559 metų rugpjūčio 31 d. Vilniaus susitarimas, išvakarėse. Negalima atmesti galimybės, jog Seimas turėjo pademonstruoti visuotinį lietuvių pasirengimą ginti Livoniją nuo priešo iš Maskvos.

Iš tikrųjų visuotinio Seimo dalyviai palaikė šią idėją, pareiškę (Seimo „atsakymuose“): „...matydami Respublikos poreikius, esame pasirengę ir norime kovodami su priešais“ imtis ginklų. Seimo luomai taip pat pareiškė iniciatyvą didinti sidabrinės mokesčių, kuris, vykdant 1554 metų visuotinio Seimo nutarimą, 1558 metų pabaigoje vėl buvo pradėtas rinkti, – 5–10 grašių nuo vieno „žambio“^[10]. Mūsų nuomone, tokį šlėktų entuziazmą iš esmės lėmė perspektyvos gauti Livonijoje naujų žemėvaldų ir pareigų. Tai rodo ir „prašymas“ skirti žemes tik Kunigaikštystės „vietos gyventojams ir čiagimiams“^[11].

Vėliau pagrindinis atstovaujamoji forumas nebuvo šaukiamas beveik ketverius metus. Su kuo buvo susijusi tokia ilga pertrauka? Atsakymo į šį klausimą reikėtų ieškoti valdovų valdžios, mėginusios kovoti už Livoniją pirmiausia savo domenialinėmis priemonėmis bei padedant samdomiems kariams tiek iš Lietuvos, tiek ir iš Lenkijos, politikoje. Vis dėlto šalies vadovybė iki paskutinės akimirkos tikėjosi, kad Livonijos konfliktas neperaus į plataus masto karą su Maskvos Kunigaikštyste ir Švedijos Karalyste. Tačiau to išvengti nepavyko. Fatališkiausia tokios įvykių raidos pasekmė buvo ta, jog 1563 metų vasario mėn. moskovitai

užgrobė Polocką. Šis smūgis privertė valdžią iš naujo pažvelgti į valstybės valdymo sistemos esmę ir tarpusavio santykius su visuomeninėmis struktūromis, pirmiausia – su šlėktomis.

Polocko įvykiai galutinai parodė, jog, nesėkmingai susiklosčius karo sąlygoms, šlėktų, kaip pagrindinio socialinio elemento, reikšmės organizuojant gynybos sistemą negalima ignoruoti. 1562 metų rugsėjo mėn. į šauktinių kariuomenę susirinkę šlėktos aiškiai parodė savo jėgos reikšmę, gebėjimą formuluoti ir kelti konkrečius politinius reikalavimus. Reikėtų pastebėti, kad valdžiai (tiek Didžiajam Kunigaikščiui, tiek ir Ponų tarybai) tai buvo didelis netikėtumas^[12].

Dar didesnis smūgis susikūrusiai santykių tarp elito (didikų, urėdų) ir paprastųjų šlėktų struktūrai buvo tas, jog šlėktos nėjo į šauktinių kariuomenę 1562 metų žiemą, todėl Polockas su priešu liko vienas prieš vieną.

Būtent šis faktas LDK vadovybei galutinai įrodė sustiprėjusią šlėktų reikšmę. Žlugus viltims, kurios buvo dedamos į samdomą kariuomenę, tapo akivaizdu, jog be šauktinių kariuomenės išsiversti, siekiant surengti efektyvią gynybą, negalima. Be to, išsekęs ponų išdas privertė kreiptis į šlėktas naujų finansinių išteklių. Susiklosčius minėtai situacijai, jų buvo galima gauti tik įvedus specialiuosius „zemstvų“ žemės valdų mokesčius – sidabrinę ir pagalvės mokesť^[13].

Vis dėlto pagrindinė valdžios užduotis buvo suvienyti privilegijuotą luomą krizinės karo padėties sąlygomis. O norint sėkmingai baigti Livonijos karą, tai buvo būtina. Šiuo tikslu valdžia ėmėsi jau patikrintos priemonės – visuotinių Seimų. Žinoma, juose dominavo karo tema, bet ne mažiau reikšminga buvo ir vidaus reformų tematika. Tačiau ji, skirtingai nuo istorinėje literatūroje dominuojančios nuomonės, kilo ne dėl šlėktų spaudimo, o dėl nuoseklios Didžiojo Kunigaikščio politikos, skirtos sudaryti sąlygas sėkmingai ir efektyviai dalyvauti kare. Tam reikėjo užtikrinti šlėktų, kurie, galų gale, buvo socialinis valstybės ramstis, paramą.

Kitas reikšmingas veiksnys išteklių krizės sąlygomis buvo išorinė parama, kurią realiai galėjo suteikti tik Lenkijos Karalystė. Būtent čia ir slypi pagrindinė priežastis, dėl kurios į darbotvarkę eilinį kartą buvo įtrauktas unijos klausimas. Kita ne mažiau svarbi priežastis – Žygimanto Augusto siekis įtvirtinti LDK sąjungą su Lenkija, kuriam įtakos turėjo potenciali dinastinės krizės perspektyva ir grėsmė, kad ji, paveikta galingo Maskvos spaudimo, iširs^[14].

Mūsų nuomone, šlėktų reikalavimai sudaryti uniją buvo susiję su problema, kaip organizuoti gynybą ir finansiškai bei materialiai ją užtikrinti, sprendimo paieška. Tai pakankamai ryškiai parodo visuotinių Seimų sušaukimas 1563–1568 metais. Unijos ir bendrų su lenkais Seimų sušaukimo klausimai nesusiję su reikalavimais gauti teises ir laisves Lenkijos pavyzdžiu. Kaip yra aiškinęs I. Lapo, šlėktas šia prasme visiškai tenkino 1563–1566 metais įgyvendintų reformų rezultatai.

Pirmas žingsnis jas įgyvendinant tapo 1563 metais įtvirtinta Vilniaus privilegija, kuria suvienodintos pagrindinės stačiatikių ir katalikų šlėktų teisės. Istoriografijoje įsitvirtino dvi nuomonės dėl šio akto atsiradimo motyvų. Daugumos lenkų istorikų nuomone, jo esmė – valdovų siekis sukurti sąlygas LDK ir Lenkijos unijai sudaryti^[15]. M. Liubavskio ir M. Dovnar-Zapolskio manymu, ši privilegija buvo įtvirtinta dėl to, kad magnatai protestantai dėjo pastangas, norėdami įteisinti savo dalyvavimą politinėje arenoje^[16].

Mūsų nuomone, 1563 metų Vilniaus privilegija pirmiausia turėjo tikslą suvienyti šlėktų luomą susikomplicavusios situacijos fronte sąlygomis bei kilus grėsmei, kad rytinės šalies dalies gyventojai nusivils valdžios politika. Dėmesio verta šio akto formuluotė 1565 metų Seimo dokumentuose: „privilegija dėl lietuvių ir rusų tautų sujungimo“^[17]. Privilegija buvo suteikiama už ypatingus šlėktų luomo nuopelnus, už tai, kad tiek katalikų, tiek stačiatikių šlėktos „visuomet rodydavo ištikimybę tarnybai ir pastovumą“^[18]. Likvidavus konfesinę diskriminaciją, turėjo sustiprėti socialinis valstybės, kuriai aiškiai nesisekė kariauti, ramstis.

Pats faktas, kad ši privilegija priimta praradus Polocką, liudija apie daugelį dalykų. 1563 metų Vilniaus Seime, kuris sušauktas „dėl svarbių ir skubių mūsų tėvoninės valstybės reikalų (...), būtent dėl Polocko išvadavimo žygio, kad Dievo padedami, viską teisingai apmąstę, dėl to nepadarytume mūsų tėvonijai kokio nuostolio“^[19], buvo kokybiškai išspręsti gynybos organizavimo klausimai, tarp jų – šauktinių kariuomenės sušaukimas ir sidabrinės rinkimas karo reikmėms. Nesigilindami į detales pastebėsime, kad Seime praktiškai buvo apibrėžta tolesnės karo gynybos politikos esmė.

Stabtelisime tik ties tais visuotinių Seimų veiklos momentais, kurie aiškiai parodo šlėktų suaktyvėjimą sprendžiant karo klausimus, jų sustiprėjusį vaidmenį organizuojant šalies gynybą. Šlėktas labiausiai jaudino visų be išimties žemėvaldų šaukimo į žemės tarnybą klausimas. Tai sutapo su ponų pozicija dėl šauktinių kariuomenės išteklių didinimo.

Vis dėlto kai kurie šlėktų pasiūlymai taip skyrėsi nuo tradicinių politinių normų ir praktikos, kad Žygimantas Augustas nesiryžo jiems pritariti. Pavyzdžiui, galima neabejoti, kad būtent žemesniojo luomo iniciatyva 1563 metų Seime buvo pasiūlyta pašaukti į žemės tarnybą urėdus, kurie „turi iki gyvos galvos pareigybės, o valdovų išdui mokesčių nemoka“^[20]. Tas pats pasakytina ir apie „prašymą“, pagal kurį tvarkant pavietų vėliavas turi dalyvauti ne tik vėliavininkai, bet ir valdų laikytojai su seniūnais^[21]. Aptariant tai, galima

paminėti tam tikrą aukštesniojo ir žemesniojo luomo nuomonių nesutapimą ginkluotųjų pajėgų organizavimo klausimais.

1565–1566 metų Vilniaus Seime luomai patys iškėlė klausimą apie tai, jog būtina nedelsiant bausti karo tarnybos vengiančius asmenis. Jie reikalavo, kad valdovas „šiam visuotiniame Seime kiekvienam tokiam pažeidėjui nedelsdamas skirtų bausmę“. Iš Seimo „atsisakymo“ mes sužinome, kuo tai buvo motyvuota: „kad nebaudžiamas dar labiau neapsileistų ir neapsnūstų“. Taip pat pasiūlyta įsteigti instigatoriaus pareigybę, kad šis per kiek įmanoma trumpesnę laiką nustatytų vengiančių tarnauti asmenų tapatybes^[22].

Siekdami įtvirtinti žemės tarnybos pagrindus, šlėktos kreipėsi su ypač opiu „prašymu“ surašyti visas be išimties „žemės teisėje“ esančias žemėvaldas, kad būtų nustatytas tikslus karo tarnybos mastas. Visiems buvo aišku, jog tolimųjų 1528 metų duomenys yra pasenę. Vis dėlto Žygimantas Augustas atsisakė atlikti žemių surašymą, nusprendęs padaryti tai karui pasibaigus. Reikėtų akcentuoti, kad šis sprendimas, be jokios abejonės, buvo priimtas ginant stambųjų žemėvaldžių interesus, nes jiems buvo visiškai nenaudinga surašyti savo valdas. Tai tampa ypač akivaizdu turint omenyje, jog Seimo „prašyme“ buvo siūloma konfiskuoti nuslėptus dvarus^[23].

Prie šios problemos grįžta 1566–1567 metais vykusiame Horodlės Seime. Kartu su sidabrinės rinkimu 1567 metais per vieną mėnesį turėjo būti atlikta „zemstvų“ žemėvaldų inventorizacija. Nuo revizorių nuslėptos žemės ir pavaldiniai Seimo nutarimu turėjo būti besąlygiškai konfiskuojami valstybės naudai^[24]. Tai buvo kardinalus sprendimas. Didysis Kunigaikštis, supratęs, kad, remiantis senais duomenimis apie didikų ir šlėktų žemių kiekį, realiai padidinti ginkluotųjų pajėgų ir surinkti daugiau lėšų neįmanoma, pakeitė savo pažiūras. Tačiau paaiškėjo, kad įgyvendinti šį nutarimą nėra lengva. 1568-aisiais vykusio Horodlės Seimo metu valdžia vėl buvo priversta iškelti klausimą apie „patikrinimą“, skirdama jam atskirą straipsnį Seimo nutarime „хвале“^[25].

Nepaisydami to, kad jų reikalavimai sugriežtinti dalyvavimo šauktinių kariuomenėje normas ir tvarką, nustatyti bausmes už karo tarnybos ignoravimą buvo radikalūs, šlėktų atstovai pasiūlė valdovui kompromisą – pakeisti nekilnojamojo turto konfiskavimo bausmę (kaip buvo numatyta Statute) specialiųjų baudų mokėjimu. 1565–1566 metų Vilniaus Seime buvo nuspręsta, jog bauda turi sudaryti 5 kapas grašių už kiekvieną neatsiūtą raitininką.

Galima nesunkiai suprasti motyvus, kuriais vadovaudamasi valdžia sutiko žengti tokį žingsnį. Ji buvo suinteresuota gauti papildomų finansinių išteklių, kurie leistų padidinti samdinių kontingentą. Jie buvo vertinami kaip perspektyviausias ir efektyviausias ginkluotųjų pajėgų šaltinis ir, be abejonės, kaip reali alternatyva sustabarėjusiai šauktinių kariuomenei.

Šis nutarimas buvo vykdomas prastai. Todėl 1566–1567 metų Horodlės Seime Didysis Kunigaikštis įsakė patraukti baudžiamojon atsakomybėn tuos, kurie nesumokėjo baudų už neatvykimą į šauktinių kariuomenę pagal 1565–1566 metų Seimo nutarimą. Taip pat nuspręsta grįžti prie griežtų statutinių bausmės priemonių, grasinant, kad, neatvykus į kariuomenę, bus atimtos teisės naudotis šlėktų laisvėmis^[26].

Vis dėlto eiliniame Seime, įvykusiame 1568 metais Horodlėje, Žygimantas Augustas buvo priverstas nusileisti. Jis sutiko, kad į iždą būtų mokamos naujos baudos „nuo arklio“. Šlėktos buvo aiškiai nepatenkinti tuo, kad dvarų konfiskavimas iš tiesų prasidėjo. Buvo nuspręsta, kad asmenims, turintiems dvaruose pavaldinių, vietoj konfiskavimo už vieną neatsiūtą raitininką būtina sumokėti 8 kapas grašių, neturintiems pavaldinių – 5 kapas grašių, o „dūmininkams“ (kas turėjo tik nuo „dūmo“?) – vieną kapą grašių. Sumokėjus baudą dvarai turėjo būti gražinti savininkams. Be to, pabrėžta, kad ateityje tvarkos pažeidėjams „be jokio gailėsčio bus skiriama priklausanti pagal statutą bausmė“. Šlėktos taip pat išreikalavo, kad konfiskavimą paskirti bajorai vykdytų ne tiesioginiu Didžiojo Kunigaikščio nurodymu, o atlikus teisminį nagrinėjimą^[27].

Ieškodami papildomų išteklių šauktinių kariuomenei ir sidabrinei mokėti, šlėktos nepailsdami bandė išreikalauti, kad ir kiti luomai atliktų žemės prievoles. Ypač uoliai jie mėgino to siekti dvasininkijos atžvilgiu. 1559 metais Seimo luomai prašė atsiųsti raitininkus iš bažnyčios valdų. Didysis Kunigaikštis nutarė, jog dvasininkija tarnaus tik „nuo dvarų, kuriuos žemės teisėje turi“^[28]. Šios taisyklės valdovų valdžia laikėsi ir ateityje. Tik 1567 metų Horodlės Seime Žygimantas Augustas, spaudžiamas Seimo luomų, rekomendavo bažnyčios hierarchams išnagrinėti galimybę siųsti į kariuomenę karo būrius „kartu su visais kitais pasaulietiniais luomais pagal esamą Seimo nutarimą“^[29].

Sėkmingesnės buvo akcijos įtraukiant dvasininkiją į karo gynybinių renginių finansavimą. Nuo 1563 metų dvasininkija sutiko mokėti specialiuosius mokesčius. Tačiau šlėktoms to pasirodė negana. Jie ne sykį reikalavo, kad karo tikslams bažnyčia perduotų „pusę pajamų“. Valdovas stengėsi nesikišti į bažnyčios reikalus, panašių papildomų įmokų į iždą klausimą palikdamas spręsti pačiai dvasininkijai^[30].

Dar vienas papildomas karo priemonių finansavimo šaltinis, anot šlėktų, buvo išorinė Lenkijos parama. Ne kartą – 1563-ųjų Vilniaus ir 1566–1567 m. Horodlės Seime – luomai kėlė klausimą apie „piniginę paramą“^[31]. Atkreipkime dėmesį, jog unijos klausimas tiesiogiai keliamas nebuvo.

Atlikus reformas, šlėktos jau po kurio laiko mėgino vadovauti Seimų procesui. 1568 metų Horodlės Seime jie atidėjo gynybos organizavimo klausimų nagrinėjimą, iš pradžių domėdamasi savo privilegijų gynimu: „...jo malonybė karalius pasiuntiniams pasakė, kad pirmiau rūpintųsi gynyba, nes jie pirmiausia rūpinasi nepriemokomis, taip pat laisvėmis, kurios pažeidžiamos, kaip antai pareigų skyrimas lenkams kunigaikštystėje, taip pat pareigybių atėmimas be priežasties bei kitais jų nurodytais klausimais, o tik paskui apie gynybą kalbėtis nori...“^[32]. Kaip matome, iš butelio išleistas džinas labai greitai pradėjo veikti valdovų valdžiai nenuspėjamai, pirmiausia rūpindamasis savo luomo interesais. Panašu, kad Žygimantui Augustui tai buvo nemalonus atradimas. Iš paklusnaus ginklo šlėktos virto jėga, turinčia savo balsą, ir jų apetitas, padidėjęs gavus teises, lengvatas ir laisves, augo vis sparčiau.

Nepaisant demokratinių reformų ir akivaizdaus šlėktų reikalavimų palaikymo, ponų valdžia negalėjo būti iki galo patenkinta tuo, kaip kontroliuojama situacija Seimuose. Žygimantas Augustas, privalėdamas būti Lenkijoje, dažnai būdavo priverstas Seimus sušaukti, tačiau juose nedalyvaudavo. Nusistovėjusi politinės praktikos schema, grindžiama „senovės“ principu, suteikė Ponų tarybai didžiulį autoritetą^[33]. Stiprus klientų tarpusavio priklausymas regionuose dar labiau stiprino jų poveikį vietinių šlėktų bendrijų patronams. Tai leido Ponų tarybai be ypatingų pastangų kontroliuoti įvykius Seimuose, netgi funkcionuojant „šlėktų demokratijai“. Todėl jie ir nepasisakydavo prieš reformas (o tai, turint omenyje didikų ir šlėktų politinės kovos koncepciją, būtų logiška), tačiau aršiai gynė idėją LDK išsaugoti pavienius visuotinius Seimus bendros Respublikos struktūroje.

Norėdama galutinai pakeisti situaciją sau naudinga linkme, Didžiojo Kunigaikščio valdžia pradėjo praktikuoti dar vieną atstovaujamojo susirinkimų formą – karo (lauko) sueigas^[34]. Jų esmė buvo ta, kad vidaus politikos klausimai buvo sprendžiami šauktinių kariuomenės stovyklose. Žygimantui Augustui tokios sueigos turėjo du privalumus. Pirmiausia atsirado galimybė nušauti du zuikius: organizuoti ginkluotąsias pajėgas ir kartu gauti pritarimą savo politinėms iniciatyvoms. Tai leido sutaupyti laiko ir pinigų. Antra, šlėktos, būdami labai gausūs ir ginkluoti, įgavo naują politinio poveikio kokybę ir galėjo būti gera atsvara Ponų tarybai, besistengiančiai sustabdyti daugumą valdovų iniciatyvų, pavyzdžiui, uniją su Lenkija. Kalbant vaizdžiai, karo sueigų forma leisdavo rengti savotiškus šlėktų referendumus ir apeiti tokius tarpininkus kaip Ponų taryba ir visuotiniai Seimai.

Panašios sueigos formaliu teisiniu požiūriu nesiderino su teisės nuostatomis. Jos nebuvo minimos Statutuose (taip pat ir naujajame 1566 metų Statute) ir iš principo jų sprendimai neturėjo būti privalomi. Reikėtų pastebėti, kad valdžia vengė sueigas vadinti Seimais, traktuodama jas kaip išskirtinę (aišku, patogią sau) priemonę karo sąlygomis.

Pirma tokio pobūdžio sueiga įvyko 1562 metų rugsėjo mėn. šauktinių kariuomenės stovykloje prie Vitebsko. Tai buvo pačioje karo stovykloje stichiškai kilusi iniciatyva. Šlėktos nusiuntė pas Didįjį Kunigaikštį jauno magnato Jano Chodkevičiaus vadovaujamus pasiuntinius su specialia peticija, kurioje buvo išdėstyti jų politiniai reikalavimai.

O. Chaleckio dėka istoriografijoje įsitvirtino nuomonė, kad šie įvykiai buvo šlėktų, kaip savarankiškos politinės jėgos, kovojant su įtakingais didikais, brandos rodiklis ir paskatino vykdyti reformas, pirmiausia ginančias šlėktų interesus.

Tačiau ginkluoti šlėktos, sprendžiant iš dokumentinių šaltinių turinio, visai neturėjo tikslo su didikais kovoti kaip su savo politiniais priešais. Atvirkščiai, mes susiduriame su konstruktyvia bendradarbiavimo pozicija, kuri buvo grindžiama siekiu lygiomis teisėmis dalyvauti sprendžiant aktualias ir svarbias politines problemas. Pagrindinė problema – šlėktų, kaip visaverčio politinio subjekto, ignoravimas. Pripažindama didžiulį Ponų tarybos vaidmenį politiniame šalies gyvenime, Vitebsko stovykla manė, jog yra būtina garantuoti šlėktų, kaip „žemesniojo luomo“ atstovų, dalyvavimą aptariant svarbiausias valstybės problemas. Šlėktos reikalavo sušaukti sueigą (Seimą), kuriame „žemesnysis luomas“ turėtų galimybę pakeisti Didžiajam Kunigaikščiui ir Ponų tarybai savo pasiūlymus^[35].

Nenuostabu, kad vėliau net didikų atstovai neižvelgė, jog Vitebsko įvykiai galėtų turėti didikams neigiamo poveikio. Kita vertus, valdovų valdžia žiūrėjo į juos pakankamai santūriai, o gal net neigiamai^[36]. Mūsų manymu, didikams nepatiko nekontroliuojamas šios akcijos pobūdis. Ateityje mes nesutiksime nuorodų apie tai, kad būtų mėginta ideologiškai pagrįsti šlėktų demokratijos įvedimą arba unijos su Lenkija sudarymą.

Visiškai įmanoma, kad įvykiai prie Vitebsko „pakišo“ Žygimantui Augustui idėją išnaudoti panašius susirinkimus – tiek taupant laiką ir pinigus, tiek ir formuojant savo įtaką šlėktoms. Kitas karo suvažiavimas centrinės valdžios iniciatyva įvyko netoli Minsko 1564 metų pabaigoje – 1565 metų pradžioje^[37]. Šlėktos turėjo susirinkti „tiek dėl mūsų ir karinės žemės tarnybos(...).“, tiek ir dėl kitų reikalų“^[38]. Nepaisant tam tikrų priimtų sprendimų, šis bandymas dėl negausiai susirinkusių šlėktų buvo ne itin sėkmingas.

Kitą kartą Didysis Kunigaikštis ketino panašiu būdu rasti galimybių „zemstvų“ poreikiams patenkinti 1566 metų rugpjūčio mėn. Tačiau paleidus šauktinių kariuomenę, šios idėjos teko atsisakyti^[39].

Svarbiausią vaidmenį šalies politiniame gyvenime suvaidino karo sueiga, įvykusi 1567 metų lapkričio mėn. netoli Lebedevo. Joje, skirtingai nuo anksčiau vykusių sueigų, dalyvavo ir Žygimantas Augustas. Sueiga taip pat įvyko valdovų valdžios iniciatyva ir įgavo savotišką „šlėktų referendumo“ formą. Būtent čia didžioji šlėktų

dalį palaikė idėją sušaukti bendrą lenkų ir lietuvių Seimą ir sudaryti LDK uniją su Lenkija bei sutiko atidėti sidabrinės mokėjimo terminus. Taip jų gretose Žygimantas Augustas rado sąjungininkų Ponų tarybos, siekiančios nutraukti unijos procesą, politikos atsvarai. Papildomos pagalbos suteikė Miškovskio vadovaujami lenkų pasiuntiniai, kurie specialiai atvyko į karo stovyklą propaguoti unijos.

Verta pažymėti, kad šlėktos sutiko su unija, mano nuomone, ne todėl, kad bet kokia kaina norėjo gauti lenkų „auksines laisves“, o todėl, kad buvo pavargę nuo karo ir siekė perleisti dalį išlaidų Lenkijai. Be to, 1567 metų situacija akivaizdžiai atspindėjo būtinybę didinti išteklius, tikintis sėkmingos Livonijos karo baigties. LDK šlėktoms tai buvo pagrindinis argumentas, lėmęs palankų požiūrį į uniją.

Įdomu tai, jog 1568 metų vasario mėn. Didysis Kunigaikštis vėl bandė įkalbėti Seimo luomus tokiu pat būdu išspręsti opias karo gynybines problemas. Tačiau šį kartą Žygimantas Augustas buvo priverstas paskelbti apie visuotinio Seimo sušaukimą Gardine^[40].

Išvados

1. Dar N. Maksimeiko yra pastebėjęs, kad pagrindinė valdžios motyvacija sušaukiant visuotinius Seimus buvo klausimai, susiję su gynybos organizavimu. Karo metu jie tapdavo itin aktualūs. Vykstant Livonijos karui visuotinių Seimų veikla pastebimai suaktyvėja: jie pradeda rinktis beveik kasmet. Būta atvejų, kai jie būdavo sušaukiami net keliskart per metus (1566 m.). Ginkluotųjų pajėgų organizavimas ir finansinių materialinių lėšų telkimas karo tikslams buvo svarbiausi darbotvarkės klausimai visuose visuotiniuose Seimuose (neskaitant galbūt Bielsko Seimo 1564 metais, apie kurį, deja, išliko labai mažai dokumentinių duomenų).

2. Livonijos karas buvo ne tik kaitos procesų katalizatorius, bet ir būtinoji jų prielaida. Sunku nuspėti, kaip būtų vykęs (ypač laiko atžvilgiu) LDK valstybinės teisės sistemos reformavimas, jeigu nebūtų karo sunkumų sukeltos krizės. Tas pats pasakytina apie uniją su Lenkija.

3. 1563 metų Vilniaus Seimas tapo kritiniu LDK parlamentarizmo istorijai momentu. Praradus Polocką, pagrindine užduotimi valdovo valdžiai tapo valstybės ir šlėktų luomo, kuris buvo pagrindinis ginkluotųjų pajėgų ir biudžeto finansavimo šaltinis, suvienijimas. Norėdamas gauti šlėktų paramą, Didysis Kunigaikštis sutiko patenkinti pagrindinius jų interesus, suteikdamas įvairių lengvatų prekybos ir ekonomikos srityse bei daugiau teisių ir laisvių. Stengdamasis apeiti politinėje kovoje Ponų tarybą ir sutaupyti išteklių, Žygimantas Augustas naudojo specifinę atstovaujamojų susirinkimų formą – karo sueigomis.

4. Įgyvendinus 1564–1566 metų reformas, šlėktos gana greitai pajuto savo jėgą. Galima tik numanyti, kada jiems būtų pavykę sustiprinti savo pozicijas politinėje arenoje įgyjant „teises ir laisves“ (renkamieji šlėktų teismai, įstatymiška Seimų pirmenybė, seimeliai, konfesinių teisių lygybė ir kt.), jei nebūtų paveikę įvairūs veiksniai, tiesiogiai susiję su karo padėtimi, taip pat ir su būtinybe pertvarkyti atstovaujamosios valdžios struktūras. 1568 metais šlėktos gerai suvokė savo padėtį, todėl net pamėgino diktuoti savo sąlygas Gardine vykusiame Seime. Šlėktoms suvokus savo svarbų (tačiau jokių būdu ne dominuojantį!) vaidmenį naujoje valstybės valdymo struktūroje, šis Seimas tapo iš esmės antruoju kritiniu momentu LDK parlamentarizmo istorijoje. Jis parodė pasikeitusį jėgų pasiskirstymą politinėje arenoje. Ir prie to labai prisidėjo Livonijos karas.

* Sidabrinė – Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės valstiečių mokestis valstybei sidabriniais pinigais; paprastai karo reikalams (*red. pastaba*).

[1] Любавский, М. *Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*. Москва, 1900, с. 734.

[2] Pavyzdžiui, savo apibendrinamojo veikalo apie LDK istoriją 44-ajame skyriuje M. Liubavskis iš viso nepaminėjo Livonijos karo, kaip veikiančio šiuos procesus, veiksnio: Любавский, М. *Очерк истории Литовско-Русского государства*. Санкт-Петербург, 2004, с. 279–284. Tiesa, prieš tai buvusiam skyriuje autorius rašė, kad „напряженная и изнурительная борьба, в которую вступило Литовско-Русское государство с конца 50-х годов XVI в., не только не отодвинула на задний план стоявшие на очереди внутренние реформы, но, наоборот, ускорила их осуществление“ (*ten pat*, p. 272).

[3] „...рядовая шляхта стремится уравнивать свое политическое положение с крупными землевладельцами. (...) Только Ливонская война заставила великого князя и панов-рад пойти на уступки“ (Малиновский, И. *Рада Великого Княжества Литовского в связи с Боярской думой древней России*. Томск, 1912, ч. 2, с. 1).

[4] Довнар-Запольский, М. *Спорные вопросы по истории литовско-русского сейма*. Журнал Министерства народного просвещения. 1901, № 10, с. 454–498.

[5] „Зиждательным основанием“ сейма были не столько внешние причины, сколько вновь назревавшие, внутренние условия политического быта объединенного государства“ (Леонтович, Ф.

Веча, сеймы и сеймики в Великом Княжестве Литовском. Журнал Министерства народного просвещения. 1910, № 2, с. 252).

[6] Źr.: Halecki, O. *Dzieje unii jagiellońskiej*. Kraków, 1920, t. 2. Kiti lenkų mokslininkai laikėsi panašios nuomonės: Czermak, W. *Parlamentaryzm litewski przed unią lubielską*. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności. 1901, № 8, s. 10–16; Bardach, J. *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* Warszawa, 1970, s. 48–52; Błaszczuk, G. *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*. Poznań, 2002, s. 116; Rachuba, A. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa, 2002, s. 37–71.

[7] Максимейко, Н. *Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.* Харьков, 1902, с. 48.

[8] Максимейко, Н. *Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.* Харьков, 1902, с. 50–51.

[9] Малиновский, И. *Рада Великого Княжества Литовского в связи с Боярской думой древней России*. Томск, 1912, ч. 2, с. 481.

[10] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 273.

[11] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 270–271.

[12] Apie šio pasisakymo genezę Źr.: Янушкевич, А. Унія з Каронай ва ўнутранай палітыцы Вялікага Княства Літоўскага перад Люблінскім соймам 1569 г. *Беларускі гістарычны агляд*. 2004, т. 10, сш. 1–2, с. 29–58; Januškevič, A. Między królem a Radziwiłłami: kształtowanie kariery politycznej Jana Chodkiewicza w przededniu unii lubelskiej 1569. *Faworyci i opozycjoniści: Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku*. Kraków, 2005. (spaudoje)

[13] M. Liubavskis, kalbėdamas apie tai, tiksliai pastebėjo: „Продолжительная и напряженная [Ливонская] война, (...) истощившая все ресурсы господарского скарба и заставившая господаря постоянно обращаться за материальной поддержкой к землевладельцам великого княжества, сделала его гораздо уступчивее в отношении сословных и политических притязаний шляхты и привела в конце концов к исполнению ее заветных желаний” (Любавский, М. *Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*. Москва, 1900, с. 592).

[14] Patvirtindami tai, nurodysime Źygimanto Augusto veiksmų motyvų aiškinimą, kurį pateikė Michailas Dzialinskis 1563 metų spalį, Źr. Commendonі, J. *Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta*. Wyd. J. Albertrandi і M. Malinowski. Wilno, 1847, t. 1, s. 8. Taip pat atkreipkime dėmesį į popiežiaus nuncijaus F. Rudžeri pasisakymą, Źr. *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*. Berlin-Poznań, 1864, t. 1, s. 189).

[15] Halecki, O. *Dzieje unii jagiellońskiej*. Kraków, 1920, t. 2, s. 222–247; Chodyncki, K. *Kościół prawosławny a Rzecz Pospolita*. Warszawa, 1934, s. 88–89; Pelenski, J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku: ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia. *Przegląd Historyczny*. 1974, t. 65, z. 2, s. 257; Bardach, J. *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* Warszawa, 1970, s. 49–52.

[16] Любавский, М. *К вопросу об ограничении политических прав православных князей, панов и шляхты в Великом Княжестве Литовском до Люблинской унии*. Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому. Москва, 1909, с. 1–17; Доўнар-Запольскі, М. *Гісторыя Беларусі*. Мінск, 1994, с. 127–128.

[17] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 367.

[18] *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, 3 т., С.–Петербург 1848, 118–121 р.

[19] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 646–647.

[20] В сеймовом "отказе" конкретно указывалось на М. Радиви́ла Черного и О. Воловича, а также на старост замков и писарей канцелярии: Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 327–328.

[21] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 318–319.

- [22] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 348–349.
- [23] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 353–355.
- [24] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 420.
- [25] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 468–469.
- [26] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 412, 428.
- [27] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 465–466.
- [28] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 274.
- [29] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 424–425.
- [30] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 334–335, 355–356.
- [31] Литовская Метрика. *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. 30, ч. 3, с. 324–325, 428–429.
- [32] *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. Wyd. B. Gorczak i Z. Luba-Radzimiński. Lwów, 1910, t. 7, s. 260.
- [33] Показательными в этом плане являются события на Варшавском сейме 1563 г. Члены литовского посольства от шляхты („inszych stanów”), не могли действовать самостоятельно и во всем должны были выполнять указания „старших”, *жр. Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*. Wyd. T. Działyński. Poznań, 1856, cz. 2, oddz. 1, s. 173. От имени литвинов на сейме выступал только М. Радивил Черный. Это объяснялось с его стороны тем, что он имеет полномочия от всей шляхты ВКЛ, *жр. Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*. Wyd. T. Działyński. Poznań, 1856, cz. 2, oddz. 1, s. 352).
- [34] M. Liubavskis vadino juos „военно-полевые сеймы”. *Жр. Любавский, М. Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*. Москва, 1900, приложения.
- [35] Apie Vitebsko įvykių motyvus ir esmę daugiau *жр.*: Kiaupienė, J. Litewskie cechy kultury politycznej szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku. *Kultura Litwy i Polski w dziejach: tożsamość i współistnienie*. Kraków, 2000, s. 69–75; Янушкевич, А. Унія з Каронай ва ўнутранай палітыцы Вялікага Княства Літоўскага перад Люблінскім соймам 1569 г. *Беларускі гістарычны агляд*. 2004, т. 10, сш. 1–2, с. 31–36.
- [36] Tai gana įtikinamai paliudija Žygimanto Augusto atsakymas: *Lietuvos Metrika: 1553–1567*. Parengė A. Baliulis. Vilnius, 1996, kn. 564, p. 121–122.
- [37] Apie tai, kad suvažiavimas galėjo įvykti 1565 metų pradžioje, netiesiogiai liudija Didžiojo Kunigaikščio laiškas Radvilai Juodajam, *жр. Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*. Oprac., wstęp i koment. I. Kaniewska. Kraków, 1999, s. 492–504.
- [38] *Памяць [Навагрудскі раён]: Гісторыка-дакументальная хроніка Навагрудскага раёна*. Мінск, 1996, с. 103.
- [39] „иж (...) на сойме Берестейском ничего ся около обороны земьское не постановили, то до стягненья войска было отложено, хотячи у войску около обороны обмяшлявати и обычай поратованья потреб земских вынайдовати” (Любавский, М. *Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*. Москва, 1900, приложения, с. 173–175).
- [40] *Lietuvos Metrika: 1567–1569*. Parengė L. Anužytė, A. Baliulis. Vilnius 2001, kn. 531, p. 67–69.